

Nina Valls

Margarida Castells. La literatura àrab, una gran desconeguda

Margarida Castells és traductora i professora de llengua i literatura àrabs a la Universitat de Barcelona. Va estudiar i es va doctorar en filologia semítica a la mateixa facultat en la qual treballa, hi ha mantingut vincles pràcticament al llarg de tota la seva trajectòria i, recentment, hi ha obtingut plaça definitiva. Tanmateix, no ha fet un recorregut acadèmic habitual; més aviat ha estat una investigadora independent per les circumstàncies i les ganes de conèixer món que des de ben jove la van portar a Tunis, Egipte i Síria, on s'ha guanyat la vida fent classes d'espanyol, com a guia turística i en projectes de cooperació per a la conservació del patrimoni.

Es va estrenar com a traductora amb el gran clàssic de la literatura àrab a Occident, *Les mil i una nits*, que va traduir amb Dolors Cinça l'any 1995 per a Proa, i que va rebre els premis Ciutat de Barcelona i Serra d'Or (1996). Des de llavors, el cuquet de la traducció ja no l'ha abandonada. Fa cap a un any —i més de vint-i-cinc d'aquella primera traducció— va publicar-ne una nova versió, una antologia amb algunes de les narracions més emblemàtiques, triades per ella, per a l'editorial Karwán. També n'ha fet la traducció al castellà. De fet, és un text que coneix amb profunditat, perquè, a més, entre el 2013 i el 2016, residí a París i va fer una recerca sobre els manuscrits àrabs de l'obra conservats a la Biblioteca Nacional de França.

En aquest quart de segle ha traduït al català obres d'autors clàssics, com *Els viatges*, d'Ibn Batuta (Proa, 2005), en col·laboració amb Manuel Forcano; *Ètica i educació per a governants*, d'Abdal-lah ibn Almuqaffa (Angle Editorial, 2014), o *Perles de la nit. Poetes andalusines*, un recull pràcticament complet de la poesia àrab clàssica feta per dones (adesiara, 2013). Aquest darrer va ser el punt de partida d'una investigació que l'any 2020 va donar un nou fruit amb *Gacelas de arena: Poesías àrabs de la Edad de Oro* (Planeta), una ampliació del que havia fet a *Perles de la nit*, però que abraça tot el món àrab. Un fil de recerca que vol continuar estirant.

La seva passió és la literatura àrab clàssica, i la seva recerca i propostes se centren en aquest àmbit. Pel que fa a la literatura contemporània, les traduccions que ha fet sempre han estat fruit d'encàrrecs. Ha traduït obres com *La llagosta de ferro*, de l'autor kurd siríà Salim Barakat, que inclou dues narracions fantàstiques sobre la seva infantesa (2001); el poemari *Per què has deixat el cavall sol?*, del palestí Mahmud Darwix (Límits, 2004); els relats *Acudits per a milicians*, de Mazen Maarouf (Navona Editorial, 2019); *Jo soc vosaltres. Sis poetes de Síria*, una selecció de poetes actuals sirians feta per Mohamad Bitari (Godall, Sodepau i Pol-len Edicions, 2019); *Llibre dels avars*, de Jāhiz de Bāssora (adesiara, 2019), i *Cossos celestes*, de Jokha Alharthi (Les Hores, 2020), com també la traducció de l'obra d'altres poetes per a festivals de poesia. A més, ha traduït algunes obres de l'anglès i del francès, com ara *Les inseparables*, de Simone de Beauvoir (Angle Editorial, 2020) i *Poesia popular de les dones paixtus de l'Afganistan*, de Sayid Bahodín Marjuh (Karwan, 2018).

Oblits, prejudicis i biaixos eurocèntrics

Malgrat el passat islàmic de la península Ibèrica i la proximitat del món àrab a l'altra riba del Mediterrani, la literatura àrab és una gran desconeguda. Llevat de comptades excepcions, com el clàssic de la literatura universal *Les mil i una nits*, probablement l'obra que més difusió i èxit ha tingut a Occident. Margarida Castells explica que, a pesar del fet que el domini lingüístic àrab és immens, té un pes mínim. «Es una literatura molt desconeguda. Es finança amb comptagotes. Solc comparar-la amb el japonès. He vist llibreries amb taules plenes de llibres d'autors japonesos; en canvi, no n'he vist mai cap plena de llibres traduïts de l'àrab. Són aquí al costat i compartim històries. De tant que ha produït la literatura àrab, només té un Nobel: Magfuz.»

Tampoc no hi ha hagut tradició continuada en la traducció de textos àrabs. «Als anys vuitanta vam reiniciar la tradició medieval de les escoles de llengües orientals dels segles xiii i xiv, amb Ramon Martí i companyia. Amb Llull, havíem estat capdavanters en el coneixement de les llengües de la Mediterrània. Després hi ha hagut un buit fins a nosaltres.» A l'estat espanyol ha costat molt que es traduís literatura àrab contemporània. El que s'havia fet fins als anys seixanta havia estat fonamentalment traduir els clàssics andalusins, considerar l'àrab com una llengua morta, com el grec o el llatí. A partir de la segona meitat del xx, gràcies a l'empenta de l'arabista Pedro Martínez Montávez –que començà a reivindicar que el món àrab és aquí al costat, que és viu, que s'hi fa molta literatura–, que tradueix Magfuz i comença a fer escola a Madrid, l'acadèmia comença a potenciar la literatura àrab actual.

A més, llegint les traduccions de Castells, es fan evidents alguns biaixos eurocèntrics. Per exemple, el fet que a l'hora de presentar autors com Ibn Batuta o Abdal-lah ibn Almuqaffa, sempre els comparen amb un autor europeu: Batuta amb Marco Polo i Almuqaffa amb Maquiavel, per exemple. O el fet –que pot passar molt desapercebut– que donem per descomptat el calendari cristià, que s'ha imposat arreu del món, quan el món àrab en té un altre. Però aquests exemples poden ser comprensibles perquè són les nostres referències, sosté Castells. «A vegades el que sap més greu són aquelles tergiversacions que hi ha sobre els àrabs. Aquells tòpics! En un món tan ampli, ja veus que no pot ser que allò sigui un monòlit. Hi ha una diversitat terrible. Per exemple, confondre àrabs i perses –els fa molta ràbia, als uns i als altres. És com dir suecs i portuguesos. En el món àrab, vas a Qatar o vas a Mauritània i no tenen res a veure. Hi ha coses que unifiquen, com passa a Europa, però hi ha molta diversitat. Aquí es tenen moltes idees equivocades.»

Espigolant entre els clàssics de la literatura àrab

Les mil i una nits, tal com la coneixem a Occident, és una obra molt tardana, dels segles xviii-xix. Es un llibre que s'ha anat gestant segle a segle, recopilant material oral o escrit de totes menes i figures. Per a Castells és com una biblioteca, una obra infinita que parla de tot i és de difícil classificació. Recorda com es va endinsar en el seu univers i en el de la traducció: «A mi la literatura sempre m'ha agradat. Però em va costar anys aprendre a llegir literatura literària en àrab de manera seguida. Vaig començar per contes i poemes, i anava fent. L'estada a Síria, de tres anys, va ser fonamental. Allà, per fi, vaig poder llegir el diari.» El 1989, després de rodar molt per aquells països, tornava a ser per aquí i es va trobar per fer un cafè amb la seva companya de carrera Dolors Cinca, que havia estat a Jordània i, com ella, ja era capaç de llegir l'àrab literari. Va ser en aquella conversa que totes dues es van engrescar a traduir alguna cosa. «*Les mil i una nits* no s'han traduït al català», va dir una. «Boja!», va respondre l'altra. «Posem-nos-hi? Va, sí, sí», van entusiasmar-se totes dues. I hi van passar cinc anys.

El marit de Dolors Cinca –que no sabia àrab– va ser el seu primer lector i els va advertir que un lector català no aguantaria més de tres pàgines d'aquella traducció. L'estil àrab de *Les mil i una nits* és molt sobri, quasi taquigràfic. «Es per ser llegit, però moltes vegades per ser explicat amb la gràcia de qui

l'explica. Nosaltres, que vam començar molt literals, vam anar canviant totalment el text. El lector àrab gaudeix. El públic català també hi ha de gaudir. Farem servir la llengua catalana, si us plau! Aquest va ser el primer gran aprenentatge», assegura Castells, que després de tot el procés de reflexió que li va aportar la traducció, ja no ho va voler deixar mai més. «Quan anava a treballar a Síria amb els arqueòlegs, perduda per l'Eufrates, m'enduïa papers per traduir. Me n'anava a Roma, i apa, amb els meus paperets. Sempre. Ja no puc llegir en àrab sense traduir. No puc llegir una novel·la sense pensar com la traduiria. Perquè és molt estimulant amb aquestes llengües tan diferents. Hi estava tan ficada, que vaig acabar fent un màster a l'Escola de Traductors de Toledo. Una experiència molt bona del 1999 al 2003.»

Les traductores van quedar satisfetes amb la feina que van fer. Però només durant un parell d'anys, precisa Castells. «Com que no vaig deixar el món de la traducció, anava aprenent i reflexionant. Llavors, cada cop em costava més llegir i recomanar la versió que havíem fet. Però, és clar, si em trucaven per fer una xerrada, m'hi havia de referir, i cada cop em feia més ràbia, perquè veia que hi havia moltes coses que ara les faria diferent i això es va incrementar. Tanmateix, la gent sempre m'ha dit que aquella traducció li sembla bé, que s'ho ha passat molt bé llegint-la, i amb això quedo tranquil·la. És una cosa meua com a traductora». Per això, va ser una sort que l'Editorial Karwán m'oferís poder traduir-la altra vegada. Els vaig dir: «No demaneu els drets a Proa, si us plau! Deixeu-me'n fer una de nova. I van tenir la paciència d'esperar que fes una traducció nova. No de tot, que encara hi seria! Una tria, amb una introducció curteta, on he intentat dir el just i necessari. N'estic satisfeta.»

Almuqaffa, molt temps abans que Maquiavel

Abdal-lah ibn Almuqaffa és considerat un dels fundadors de la prosa literària en àrab clàssic. Nascut l'any 720, seguint el nostre calendari, en una família persa de religió zoroastriana, és un autor reconegut per l'originalitat del pensament i per les traduccions d'obres filosòfiques i polítiques del persa a l'àrab. Gran part de la seva obra no s'ha conservat o s'ha conservat fragmentàriament. És famós per ser el traductor del recull de contes i faules *Kalila i Dimna*, una obra que al món àrab tenia més prestigi en els àmbits cultes que *Les mil i una nits*, que era considerada «literatura popular» i d'entreteniment, amb un registre força més planer. Tot i això, recentment, s'ha descobert que Almuqaffa també podria estar darrere de la traducció del persa de *Mil contes*, una obra que és a la base de *Les mil i una nits*.

D'Almuqaffa, Margarida Castells en va traduir *Ètica i educació per a governants*, una obra que té la intenció d'educar les elits i els nous governants àrabs perquè puguin dirigir bé un imperi. El final del califat omeia i el principi de l'abbàssida (segles viii, ix i x) va ser una època de prosperitat econòmica i tècnica i la cultura se'n va beneficiar: va ser un moment d'obertura i d'absorbir altres cultures. La cort del califat abbàssida era com la de Versalles –explica Castells–, amb un ambient cosmopolita, on hi havia cabuda per al debat intel·lectual. «Es el moment en què el poder és conscient que si vol construir cultura, s'ha de finançar. La cultura serà el mirall d'aquest imperi, el que transmetrà al món. I per adquirir cultura, s'ha de traduir. S'ha de traduir de tot, d'altres cultures: ciència, filosofia grega clàssica, llatina... La grega va ser fonamental a Bagdad.»

«Aquesta és l'època d'Ibn Almuqaffa. Era persa. Sabia el que era un estat central ben estructurat i també com queia un imperi. Ha esdevingut el símbol d'una generació. Una generació amb una tradició familiar amb càrrecs a les administracions d'altres imperis com el persa o el bizanti (secretaris d'estat, funcionaris), que es van poder reciclar en el nou imperi àrab i aportar el coneixement de com funcionava l'administració.» Almuqaffa «és un autor molt interessant. En poc temps va fer molt. Tenia una ment privilegiada». En aquell temps, «s'estava creant el que en àrab es diu *adab*, que és la paraula que ha acabat volent dir *literatura*, però que en aquella època volia dir *educació*,

formació. Va ser un dels creadors de l'*àdab*. Quan ara estudiem literatura àrab i comencem per l'antiguitat, l'*àdab* és el període fundacional de la literatura àrab clàssica i ell n'és el gran representant, com a autor i com a traductor. Com a traductor encarna el treball de traducció que va fer i va finançar el califat».

Les perles de la nit: recuperació d'una tradició oral quasi perduda

Tant a la traducció de *Les mil i una nits* com a *Ètica i educació per a governants* es percep –en la introducció de la mateixa traductora– que hi ha hagut un llarg treball de recerca al darrere. Són introduccions que ajuden molt el lector a situar-se en el context de les obres, i de l'autor, en el cas d'Almuqaffa. Però a *Perles de la nit. Poetes andalusines*, aquesta labor de recerca encara és més il·luminadora, justament perquè la temàtica de la investigació és molt més amagada. Sabem que Al-Andalus va ser islàmic. Però a *Perles de la nit* copsem com era aquest món des de dins, a través de la literatura: hi havia un ambient cultural important, les elits valoraven la literatura i la finançaven. No en sabem gairebé res. «És clar!, si no ho expliquen –es lamenta Castells! Pot ser que siguis d'una família amb aquests interessos i t'ho transmetin, però és molta sort! La meva família, que m'estimo molt, són gent que m'ha donat suport en el que he fet, però sempre se n'han estranyat i es pregunten que d'on et ve això.»

«A través de l'oralitat, les dones han estat molt presents en la tradició àrab. Els homes tenien bastant acotat l'àmbit de l'escriptura. No hi deixaven entrar les senyores. Per això no hi ha grans clàssiques. En canvi, la poesia no la podien controlar tant. Elles l'aprenien des de nenes tant com els nens. La transmissió era oral i se n'ha conservat poca cosa. Per què? Perquè qui ho ha escrit han sigut els homes. Tot i això, s'ha de dir que la tradició àrab, comparativament amb d'altres clàssics, ha conservat moltes dones. Però quan veus el que ha conservat, te'n fas creus del que hi devia haver. *Las gacelas de arena* –que és el germà de *Perles de la nit*– és un llibre que forma part de la investigació d'autores àrabs antigues i medievals. Que n'hi ha força. Conté una selecció amb biografies i traduccions dels poemes d'aquestes autores, que són desconegudíssimes. A *Las gacelas de arena* en surt una que era una diva del cant, que va escriure i va deixar fetes mil pàgines. I no se n'ha conservat cap! Tres poemets!»

«La poesia clàssica és un món per si sol. Això sí que fa ballar el cap. Però cada vegada me n'agrada més el repte! A mesura que he anat traduint de l'àrab clàssic, m'ha anat agradant més i més, sobretot la poesia. La poesia clàssica és fabulosa. Sap greu que aquí es conegui tan poc. Perquè, com hi ha Déu, és inaçabable! La cultura àrab sempre ha valorat molt la poesia. La té molt introduïda en la societat. La persona que fa poesia és prestigiada.»

Alguns autors contemporanis

Generalment, quan li encarreguen una traducció de literatura àrab contemporània, prèviament hi ha hagut una traducció al francès o a l'anglès. «L'editor se n'ha assabentat per la traducció francesa o anglesa. En algun cas, per la italiana o l'alemanya.» Aquí n'esmentem únicament dues, una de narrativa i una antologia de poemes sirians. Però com hem vist a la introducció, el repertori d'autors i procedències és variat i ric.

Un (poc probable) candidat al Nobel?

Salim Barakat és un poeta i novel·lista kurd sirian que Castells no coneixia quan l'editorial Limits li va proposar traduir al català *La llagosta de ferro*. Formava part d'un projecte que es deia Memòries de la Mediterrània, en què es traduïen obres escrites en àrab i en turc a llengües europees. Les dues narracions

agrupades a *La llagosta de ferro* són autobiogràfiques. Retraten la terra kurda en què va créixer. Té una prosa àgil, fresca, plena d'humor i ironia. Però el món que evoca és cru i desolador. «Salim Barakat va ser un descobriment! Em va sobtar molt la manera com escriu. Hi ha escenes que em feien venir insomni. És un món violent, i el que explica és veritat. He estat per aquelles zones i hi ha aquella part violenta que conec perquè soc filla de pages. Perquè la natura no és amable ni nosaltres ho som amb la natura.» La va sorprendre el domini de la llengua. «Escriu molt i molt bé. Domina l'àrab. Em va fer ballar el cap perquè és kurd. Com Almuqaffa, que era persa i dominava l'àrab a la perfecció. Per què? Perquè el nadiu és mandrós, es pensa que ja ho sap tot. Qui no és nadiu pateix per no saber la llengua prou bé i l'estudia molt. Després de *La llagosta de ferro* vaig llegir la seva obra i és molt interessant. El considero un autor de premi Nobel tot i que no l'hi concediran pas.»

Síria: bellesa i destrucció

El 2019 va traduir *Jo soc vosaltres. Sis poetes de Síria*, una selecció de joves poetes sirians –la majoria nascuts a la dècada dels vuitanta del segle xx– feta pel poeta, traductor, periodista palestí siríà Mohamad Bitari, en edició bilingüe i coeditat per Godall edicions, Sodepau i Pol-len. Això la va obligar a confrontar la realitat tràgica d'un país que ella havia conegut molt bé i que volia conservar tal com el va conèixer. Aquests poetes formen part d'una «generació que ha viscut i ha patit presó, setges, exilis... Es nota aquesta experiència en la seva poesia». De tots, potser la que li crida especialment l'atenció és Nisrin Akram Khouri, que actualment viu a València. «Altres fan una poesia molt intel·lectual i no van al gra. Nisrin és directa. Té un llenguatge molt poètic. Té un do. Rasha Omran –també inclosa en el recull, però d'una generació anterior– és molt bona creant imatges.» Es nota que està consolidada. La seva és una poesia molt visual i molt colpidora.

«Vaig patir molt fent aquest llibre. M'havia allunyat una mica del que passava al país, per viure amb la Síria que tinc dins del cap, que és un país que ja no existeix.» Castells va viure a Síria tres anys i després hi havia continuat anant de manera regular. Hi havia fet de guia turística, entre d'altres coses. Per tant, coneixia molt bé la riquesa patrimonial del país i sap que alguns llocs de gran bellesa han estat arrasats. Sense esmentar, és clar, la tragèdia humana. «Quan era allà, en les temporades a Damasc o a Alep, hi tenia contacte amb l'ambient literari. M'agradava molt anar a les llibreries d'Alep, perquè eren els centres on hi havia tertúlies i hi coneixia autors; és ple de lletraferits. Al món àrab, tothom que sap escriure compon algun poema. Se saben molts poemes de memòria. Anava a la llibreria i xerrava amb qui em trobava. Alep és molt poble i la gent viu molt al barri. Però he perdut el contacte amb tota aquesta gent. L'última estada va ser en una missió europea de cooperació, de conservació del patrimoni manuscrit. Hi vaig anar quatre estius i ens allotjàvem en un hotel que recordava l'època de Lawrence d'Àrabia, d'estil colonial francès.» Allà hi va conèixer una fauna molt pintoresca, plena de personatges autoctons singulars i turistes cultes.

El 2010 –després d'uns quants anys de no poder anar a Síria per qüestions familiars– tenia previst tornar-hi l'any següent, llogar un pis a Alep i convidar-hi gent. La guerra va esclatar i, entre altres tragèdies molt més sagnants, aquell petit somni també es va fer miques. Castells ja no sap quan hi podrà tornar ni com. Mentrestant, té la certesa que és «professora de la casa» (UB), que serà molt selectiva amb els encàrrecs que li facin, que tirarà endavant algun dels projectes que té entre mans i que ajudarà a formar traductors de l'àrab. «En català, tenim força feina. Els qui som no donem l'abast.»

